

SZEGÉNYSÉG, MARGINALIZÁCIÓ, SZEGREGÁCIÓ¹

Adalék a társadalmi egyenlőtlenségek értelmezéséhez

(Poverty, Marginalisation, Segregation)

Contribution to the Interpretation of Social Inequalities)

SZOBOSZLAI ZSOLT

Kulcsszavak:

cigányság marginalizáció szegénység szegregáció társadalmi egyenlőtlenség társadalmi kirekesztés

A szerző bemutatja és elemzi a szegénység(politikák) nemzetközi, különösen kelet-európai jellemzőit, a tipikus magyarországi társadalmi periféria folyamatokat, szociális kihívásokat. Az elemzés során bizonyítja, hogy a szegénység nemzeti, regionális, etnikai és nemi sajátosságokkal is bír. Magyarországon belül is jelentős területi szegénység differenciák tapasztalhatók, s a rendszerváltás óta eltelt másfél évtizedben a rétegződési legyező is szétnyílt. A tanulmány többek között megállapítja, hogy a társadalomból való kizáródás fő okai a szegénység, az újratermelő egyenlőtlenségek, az etnikai, nemi, kor szerinti vagy vallási diszkrimináció, a kulturális hiányok, a munkanélküliség, s mindezekből következően a munka és hajlék nélkül maradtak számának növekedése, a kapcsolati rendszerek szétzilálódása, majd megszűnése. Több, friss empirikus vizsgálat eredményeit feldolgozva bizonyítja továbbá, hogy a hasonló társadalmi helyzetű cigány és nem cigány népesség helyzete között ma is jelentős, jellemzően a roma népesség halmozott hátrányait nyomatékosító és tartósító tendenciák érvényesülnek.

Fogalom értelmezések

A szegénység, a társadalom peremére kerülés (marginalizáció) és a belső periféria helyzetek (szegregáció) nem azonosak egymással, bármennyire is szoros kapcsolat tapasztalható közöttük. Negyedik, ide tartozó fogalomként meg kell említenünk a munkanélküliség fogalmát is, mely mindhárom vizsgált társadalmi jelenség mögött megtalálható.

A fogalmak között szoros kölcsönviszony tapasztalható (Atkinson 1998), s ez a viszony a társadalmi kirekesztődéssel is kimutatható. A tanulmányban tárgyalt fogalmak (szegénység, marginalizáció és szegregáció) kapcsolatának, viszonyrendszerének ábrázolása kizárólag az összefüggések felvillantásával és annak bemutatásával lehetséges. A marginalizálódás és a szegregálódás szoros kapcsolatban van a szegénységgel és viszont: a szegénnyé válás fő oka a peremhelyzetbe kerülés és a kiillesztés, illetve az elkülönítettség (Ferge 2002), ezért is szükséges a jelen elemzésben egyrészt főként a szegénység problémával való foglalkozás, másrészt pedig a társadalmi kirekesztés/befogadás és az itt fő témaként tárgyalt szociális fogalomrendszer közötti kapcsolat ábrázolása.

Az említett fogalmak közel állnak egymáshoz, de nem azonosak. Egyszerű megközelítéssel a szegénység a pénz és az anyagi javak hiányát jelenti, mely társadalmi helyzet többnyire együtt jár a társadalmi beilleszkedés akadályozottságával. Az ember persze lehet szegény anélkül, hogy társadalmilag ellehetetlenülne, és az emberek ki is rekesztődhetnek a társadalomból anélkül, hogy szegények lennének. A munkahely-teremtés hozzájárulhat a szegénység csökkentéséhez és a társadalmi kizáródás enyhüléséhez, de a folyamat nemcsak mennyiségi kérdés, hanem az újonnan létesített munkahelyek minőségének függvénye is. Az adott munkahely ugyanis csak akkor hoz valódi megoldást, ha helyreállítja az egyének önbizalmát, perspektívát nyújt a jövőre nézve stb.

Az eddig ismertetetteken túl különféle tudományosan is alátámasztott szegénység kategorizációs törekvéseket különböztetünk meg. Townsend és Gordon (1989) például 77 olyan ismertetőjegyet soroltak fel, amelyeket a szegénység kritériumának tekintenek.

A probléma tehát nem egyszerű, kezelésével, pontosabb meghatározásával azóta is számos kutató birkózik. Egyes elemzők szerint (pl. *Wilson* 1987) a szegények olyan viszonylag homogén csoportot képeznek, amely csoport attitűdjei és kulturális vonásai generációról generációra szállnak tovább. Tagjai olyan gazdasági és térbeli szegregációban osztoznak, amely a társadalmi hierarchia alján elkülönült helyet biztosít számukra. Ezzel az állásponttal szemben mások (*Heath* 1992; *Gallie* 1994 – idézi *Domański* 2001) empirikus kutatások alapján arra hivatkoznak, hogy a szegényosztály (underclass) heterogén és változó besorolási kategória, amelynek nincs sajátos kultúrája, illetve különálló identitása. Mások (*Wilson* 1987; *Runciman* 1990; *Smith* 1992) szerint a többségi társadalomból való kikerülés első lépése a marginalizálódás, ami földrajzi koncentrációban, a munkaerőpiacról való tartós kizorulásban, anyagi nélkülözésben nyilvánul meg.

Bizonyos egyének és azok csoportjainak cselekedetei kívül esnek a társadalmi viselkedés „főáramlatán”, őket nevezük peremre szorultaknak, marginalizálódott csoportoknak. A főáramlat időben és többnyire térben is stabil, a peremre szorultak viszont a főáramlaton belülre és kívülre egyaránt mozoghatnak.

Marginális alatt általában a kedvezőtlen, nélkülöző, hátrányos helyzetben lévő egyének vagy csoportok szinonimáját értjük (*Balogh* 2002), vagyis a fogalomnak negatív töltete van. Holott: az egyének és a közösségek boldogok is lehetnek attól, hogy távol(abb) helyezkednek el a főáramlattól, vagyis az adott centrumtól. A centrum (földrajzi, gazdasági, de társadalmi értelemben is) ráadásul időről időre változik/változhat, s elvileg „mindenki” megváltoztathatja a saját helyzetét egyénként vagy nagyobb csoportokban, helyileg vagy regionálisan is.

Balogh András (2002) szerint a társadalomföldrajzban a centrum–periféria meghatározottság a periféria valamilyen kedvezőtlen – társadalmi, gazdasági vagy földrajzi helyzetből adódó – állapotára utal. A marginalitás (hasonlóan a szociológiában a szegénység szinonimájaként használt depriváció fogalmához) talán azért sem terjedt el igazán a szakirodalomban, mert a témával foglalkozók egy része fogalomazonosságot feltételez, másrészt a marginalizált helyzet a társadalmi csoportok

jellemzője, a területi megközelítéskor inkább a periférikus kifejezés használatosabb. Balogh szerint a centrum–periféria viszonyok a társadalomföldrajzon belül több aspektusból érzékelhetőek. A térbeli-települési aspektus a településhierarchia mentén, a földrajzi fekvés és a térségi helyzet (a térben összefüggő területek) szerint definiál. A szociológiai mérőpont arra koncentrál, hogy milyen mutatók, adatok alapján állapítható meg egy-egy társadalmi réteg vagy közösség marginális helyzete, ezek a csoportok a térben hogyan helyezkednek el, s mindezek alapján milyen szegregációs folyamatok alakulnak ki.

Napjaink modern szociológiai elméletei, a "twospeed-society" és a "dual-city" (Egedy 2000) a szegénység általános vizsgálatáról a figyelmet a társadalmi kirekesztés, illetve a szegregáció jelenségeinek feltárására irányították.

A témakör vizsgálata során nem elég tehát a szegény rétegek anyagi helyzetét, ellehetetlenülését vizsgálni, hanem arra is figyelmet kell fordítani, hogy ezek a rétegek képtelenek társadalmi, kulturális és politikai jogaik (munka, egészséges élet, oktatási feltételek, minimálbér biztosítása stb.) gyakorlására. A hátrányos helyzetek (szegénység, tartós munkanélküliség, rossz egészség, alacsony életszínvonal, korlátozott mobilitás) és azok összeadódása tartós kirekesztettséghez vezet, ami a társadalom perifériájára történő kiszorulást eredményez. Ez a folyamat gyakran térben is megjelenik, és manifesztálódik a városhiányos térségekben vagy éppen a nagyvárosok belső kerületeiben, illetve a városszéli hátrányos helyzetű lakótelepeken, és mind személyes, mind szomszédsági vagy közösségi/etnikai szinten is kimutatható.

A centrum–periféria relációk, a szegénység, marginalizálódási és szegregációs folyamatok kutatása egyben területi-társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálata is (Balogh 2002). A terület-, vidék- és településfejlesztés az elméleti szociológiai, földrajzi kutatások gyakorlati, megvalósulási oldalát jelentheti. Ennek érdekében szükséges lenne a mainál lényegesen jobban támaszkodni a tudomány, ezen belül az elméleti és gyakorlati társadalomvizsgálatok eredményeire.

A területi egyenlőtlenségeket többféle metszetben lehet vizsgálni. A későbbi bizonyítás reményében tételezzük fel, hogy a jövedelmi és területi egyenlőtlenségek egymással összefüggő és jelentős tehetetlenségi erejű társadalmi jelenségek, melyek a *társadalmi hasadások* (Sík 1994), a *tagolt társadalom* (Kolosi 1987) kialakulását, az egyenlőtlenségek növekedését eredményezik.

A szegénység(politikák) nemzetközi jellemzői

A szegénység és leszakadás, a társadalomból való kisodródás (kiilleszkedés) nem csak a hagyományosan szegény országok vagy Európa keleti felének sajátossága (Ferge 2000). A problémakör több mint egy évtizede a világ jelentős részének és a fejlett Európának is hangsúlyos társadalmi problémájává vált.

A kérdéskör bonyolultságát, társadalmi beágyazottságát, időbeli dinamikáját, egyúttal a társadalmi cselekvés szükségességét leginkább S. M. Miller (1967 – idézi Ferge 2000, 22) korai, de ma is időtálló megfogalmazása mutatja: „minden olyan társadalomban, amelyben jelentősek az egyenlőtlenségek, a kormányzatnak biztosí-

tania kell nemcsak a jövedelmek, javak és alapvető szolgáltatások növekvő szintű minimumait, hanem az önbecsülés, a társadalmi mobilitási esélyek és a döntéshozatal számos színterén való részvétel javuló minimumait is”.

Millerhez hasonló elemekből építkeztek a fogalom újabb definíciói, mint az angoloknál az objektív relatív depriváció, az „új szegénység” és a törekény biztonság a franciáknál, vagy a létalatti osztály (underclass) Amerikában. Ezt követően jelentek meg a probléma dinamikáját plasztikusabban bemutató fogalmak, mint a marginalizálódás, peremre sodródás, kizárás vagy kiillesztés, majd pedig a társadalmi kirekesztés és a társadalmi befogadás.

A szegénység többdimenziós nemzetközi arculatának áttekintésére az Európai Unióban tapasztalható folyamatok (Ferge 2002) elemzésével és kelet-európai kutatási tapasztalatok² (Domanski 2001; Mitev 2001) bemutatásával vállalkozhatunk.

Az Európai Gazdasági Közösség szerződése megalakulásakor 12 szociális tárgyú cikkelyt tartalmazott (117–128.), melyek azonban főként a foglalkoztatottakra és a keresőkre összpontosítottak (munkajog, munkafeltételek, társadalombiztosítás, üzemi védelem stb.) A szociálpolitika egészét ekkor még szubszidiáris ügyként kezelték.

A következő jelentősebb fordulatot az 1972. évi Párizsi Csúcstalálkozó, illetve Jacques Delors elvülhetetlen erőfeszítései jelentették abban a tudomány és a civil szféra által támogatott folyamatban, melynek eredményeként 1975-ben elfogadták az Első Szegénység Programot (1975–1980). A program 60 különböző projektet jelentett, nemzetközi és ország-tanulmányokkal kiegészítve. A program fontos eredménye a tartós munkanélküliek és az egyszülős családok növekvő szegénységének felismerése volt.

A Második Szegénység Program (1985–1988) erőteljesen szorgalmazta a szegénység elleni küzdelem és a pozitív szociális/szociálpolitikai intézkedések fontosságát a hátrányos helyzetűek segítése érdekében. 91 projektet indítottak a fiatal falusi és városi munkanélküliek, az idősek, a gyermeküket egyedül nevelő szülők, a hajléktalanok és a migránsok támogatására. A program eredményeként világossá vált, hogy a Közösségben mindenütt megjelent a szegénység új formája, a marginalizálódás vagy kirekesztődés, amely – többek között a munkalehetőségek hiánya miatt is – összefügg a globalizáció következtében kialakuló új társadalmi struktúrákkal.

Az említett programok tanulságai után a késedelmesen indított Harmadik Szegénység Program elsősorban a társadalmi marginalizációra, újabb kifejezéssel a társadalmi kirekesztődésre koncentrált. A program 1989 és 1994 között 42 projektet valósított meg a hátrányos helyzetű csoportokkal. Az előzőeknél jóval összehangoltabb szociális program három elvet érvényesített. Elsőként hangsúlyozta, hogy a szegénység és a kirekesztés sokrétű probléma, amely ellen csak sokdimenziós megközelítéssel lehet eredményesen küzdeni. Másodikként a projektek megvalósítása során alapvető követelményként érvényesült a partnerség, harmadikként pedig megvalósították a tervezésben és a kivitelezésben az „alulról-felfelé” irányuló mozgást.

Az 1995-ben létrehozott Bölcsék Tanácsa szerint „Európát, a Tanács érzése szerint nem lehet munkanélküliségre és társadalmi kizárásra építeni, sem pedig csonka

társadalmi tagságra. Európa vagy *mindenki Európája* lesz, vagy semmi nem lesz belőle” (EC 1996, 14).

Negyedik Szegénység Program nem született, többek között azért, mert több tagország sokallta a költségeket. A folyamat azonban nem állt meg, a tapasztalatok újabb és újabb lépéseket generáltak. Az Európa Tanács 1996 és 1999 között központi feladatának tekintette az 1995-ben elfogadott programot, amely az „Emberi méltóság és társadalmi kirekesztés” kérdéseivel foglalkozott (Duffy 1998), majd az 1997 júniusában aláírt *Amszterdami Szerződés* szociális fejezetében megjelölt célok között, valamint számos fórumon továbbra is hangsúlyosan szerepel a társadalmi kizárás elleni küzdelem.

1998 óta az EU állásfoglalásai, határozatai már nem is a társadalmi kirekesztésről szólnak, hanem új szemlélettel arról, hogyan lehet erős kohézióra épülő összetartó társadalmat formálni. Az Európai Bizottság 2001-ben elfogadta azt a dokumentumot, amely a társadalmi összetartozás erősítését szolgáló nemzeti tervek, cselekvési programok tartalmát és egyéb paramétereit határozza meg. A fő fejezetek a jövedelem, az oktatás-képzés, a foglalkoztatás, az egészség és a lakás. Várható, hogy a továbbiakban újabb területek kerülhetnek ebbe a körbe, mint a környezet, a kommunikáció, a különböző szolgáltatásokhoz való hozzájutás és a társadalmi részvétel, beleértve az internethez való hozzáférést is.

2002-től Magyarország is bekapcsolódott a munkába, elkészítette cselekvési programját.

A Szelényi Ivánék által végzett kelet-európai összehasonlító szociológiai vizsgálat (1999–2000) főképpen azt kutatta, hogy a szegénység különböző poszt szocialista társadalmi struktúrákban hogyan jelenik meg. A kutatók nemzeti összehasonlító adatokra támaszkodva vizsgálták, hogy a szegénység a nagyvárosokban, a kisvárosokban vagy falusi területeken koncentrálódik-e, mennyire kötődik az egyes etnikumokhoz és mennyire előidézöje a hosszan tartó munkanélküliség.

A szegénység diagnosztizált társadalmi tényezői a rétegek differenciálódása, az oktatás, a szegénység generációk közötti átadása, a városi és vidéki szegénység különbözősége, s a szegénység kapcsán tapasztalható rendhagyó jelenségek. A társadalmi rétegződésre vonatkozó tapasztalatok azt mutatják, hogy nincs harmónia a társadalmi státusz, tulajdon és jövedelem között. A szegénység különös formáját figyelhetjük meg, amikor az embereknek nincs ugyan elég pénzük élelemre és/vagy ruházatra, mégis lakásokat, hűtőgépeket, televíziókat és egyéb ingóságokat birokolnak. A jövedelmi egyenlőtlenség jelentős mértékű, felülmúlja a társadalmi rétegek és az iskolai végzettségi kategóriák közötti egyenlőtlenségeket. A különböző társadalmak egyenlőtlenül fektetnek forrásokat az oktatásba, fordítanak pénzt a gyerekekre, a kultúrára és az egészségügyre.

Ezek az egyenlőtlenül megoszló kiadások eltérő jövő-orientációt hordoznak, ugyanis ezek azok a különbségek, amelyek eredményeként kialakul a jövő társadalom elitje, de a jövő underclassa is. A vizsgált országok között Magyarország

relatív progresszív helyzete figyelemre méltó akkor is, ha tudjuk, hogy Magyarországon is megkezdődött a szegénység generációk közötti átadása.

A társadalmi-biológiai tényezők (nem, életkor) a nyugat-európaiától eltérő típusú, részben új egyenlőtlenségeket és társadalmi hátrányokat mutatnak. A szegénység elnöiesedését szinte valamennyi vizsgált kelet-európai országban regisztrálták. A „sebezhető” női csoportok a gyermeküket egyedül nevelők, a kettő vagy annál több gyermeket nevelők, az elváltak, az idős-egyedülálló városlakók, illetve a nemzeti kisebbséghez tartozók közül kerülnek ki.

Köztudomású, hogy az underclass a tartós nyomor, a térbeli szegregáció és ön-maga reprodukciója jellemzi. Az újra kapitalizálódó kelet-európai országokban az átmenet negatív eredményeként létrejött a *kor szerinti underclass*. Az öregedésnek a fejlett szociális rendszerrel rendelkező országokban nincs, illetve pozitív (növekvő életjövedelemből származó megtakarítások, önmagában is biztonságot nyújtó nyugdíj) a gazdasági következménye. Az átmenet kelet-európai országaiban nem működik ez a modell. A piaci váltás inflációja felemésztette a megtakarításokat, a nyugdíjak nem tükrözik a képzettségi és foglalkozási előzményeket. Az öregedés tehát magával hozza a biológiai hátrányait, ugyanakkor viszont elveszíti az életkorral és a megbecsültséggel járó társadalmi és anyagi előnyöket.

A piaci átmenet gyors és drámai etnikai differenciálódást eredményezett. A cigány lakosság életszínvonala már az államszocializmus időszakában is alacsonyabb volt a többségi társadaloménál. A Szelényiék által 2000-ben végzett összehasonlító vizsgálat szerint a roma lakosság növekvő elszegényedésének fő oka a kivételesen magas cigány munkanélküliség. Az adatok azt is megmutatták, hogy az alacsony iskolai végzettség önmagában nem magyarázza a magas roma munkanélküliséget. A hasonló iskolai végzettségű, de a többségi társadalomhoz tartozó egyének képe-sebbek a munkaerőpiacon maradásra. A vizsgált országok közül a három nagy roma populációval rendelkező országban (Bulgária, Magyarország, Románia) a magukat az etnikai többség tagjaként identifikáló cigányok mind anyagi, mind vagyoni szempontból lényegesen tehetősebbek, mint a magukat cigányként definiálók.

A kutatók szegénységgel kapcsolatos következtetéseit (Mitev 2001) megismételve kimondhatjuk, hogy új szegénység alakult ki Kelet-Európában, mely nem elsősorban egyéni életciklus-jelenség, hanem növekvő és országonként eltérő mértékben társadalmi csoportok életét befolyásolja. Átalakulnak a társadalmi és a biológiai kockázati tényezők (életkor, nem, családnagyság) az új szegénységi paradigma következtében. Új és váratlan jelenségek is regisztrálhatók: ilyen például az életkor alapján kialakuló underclass, különösen Délkelet-Európában és Oroszországban. Lengyelország kivételével kitapinthatók a szegénység elnöiesedésének tünetei is. A legerősebb szegénységi kockázatot az etnikai hovatartozás jelenti. A cigány népesség elszegényedése minden országban kritikus szintet ért el, s benne vagyunk az etnikai underclass kialakulásának folyamatában.

Periféria helyzetek Magyarországon

A társadalom peremére kerülő emberek és embercsoportok a legritkább esetben teszik ezt önként. A társadalomból való leszakadás, a kizárás (exklúzió) fő okai a szegénység, az egyenlőtlenség, az etnikai, nemi, vallási diszkrimináció, a munkanélküliség, a hajléktalanok számának gyarapodása, a kapcsolati rendszerek szétzilálódása és megszűnése (Ferge 2000). Felerősödött a térbeli kirekesztés, a szegregáció folyamata. Ez utóbbi különlegessége, hogy a szegények mellett ma már a gazdagok is – még ha luxuskörülmények között, lakóparkok és egyéb védművek mögött, de – szegregálódnak, mi több: gettósodnak.

A magyarországi viszonyok vizsgálatakor érdemes alaposabban szemügyre vennünk négy, egyenként is meghatározó periféria helyzetet, a területi, az etnikai és az életkor szerinti, valamint a női elszegényedést, marginalizálódást és szegregálódást.

A másutt már hivatkozott szociológiai kutatás³ eredményei szerint a település típusa befolyásolja a jövedelmi rétegződést, és fontos szerepet játszik a szegénység előrejelzésében. A vizsgált kelet-európai térségben, így Magyarországon is megfigyelhető a *vidéki szegénység*⁴ (Mitev 2001). A falu és a város közötti különbségek az átmenet időszakában felerősödtek. Évtizedekkel előbb társadalmi célként fogalmazódott meg (Andorka 1988) a városi és falusi népesség életkörülményei közötti különbségek fokozatos csökkentése, a falvak súlyosan hátrányos helyzetének javítása. Az államszocializmus utolsó két évtizedében a jövedelem- és életkörülménykülönbségek területi (különösen város és falu közötti) csökkenése következett be. Ugyanakkor a falvak között erős differenciálódás tapasztalható. Leszakadtak általában a kistelepülések, a városihányos térségekben lévő falvak, valamint a kedvezőtlen termőhelyi adottságú, illetve hiányos infrastrukturális helyzetben lévő települések.

1990 után, a relatív jövedelemcsökkenés és a jövedelemegyenlőtlenségek felerősödésével megnőtt a szegénység. Tíz évvel ezelőtt Kolosi Tamás, Bedekovics István és Szívós Péter (1994) a KSH által számított létminimum adatok alapján, a Magyar Háztartás Panel adatfelvételekre támaszkodva azt állapították meg, hogy míg az 1980-as években mintegy 1 millió ember, 1992-ben 1,5–2 millió, 1993-ban 2–2,5 millió, 1994 áprilisában viszont már 3–3,5 millió élt a létminimumnál kisebb jövedelemből. Andorka Rudolf és Spéder Zsolt (1994) a Magyar Háztartás Panel felvétel alapján arra a területi következtetésre jutottak, hogy Budapest lakosságának 8,6%-a, a községek lakosságának 25,3%-a szegény, tehát a községi társadalomban élők szegénysége és szegénység kockázata háromszorosa a fővárosinak. A tartós szegénység ugyanakkor (1992–1993–1994. évi Magyar Háztartás Panel adatok) a falvakban kilencszer olyan gyakori, mint a fővárosban. A falusi és városi társadalom életminősége (jövedelem, életkörülmények, lakásfelszereltség, lelkiállapot stb.) közötti olló Magyarországon az 1980-as évek végétől napjainkig fokozódóan szétnyílt, s ez jórészt ellentétes azokkal a tendenciákkal, amelyek a fejlettebb társadalmakban érvényesülnek.

Az 1980-as évektől fokozódóan jelentkeznek és súlyosbodnak a lakótelepekkel kapcsolatos társadalmi és környezeti problémák. Csizmady Adrienne (1996) kutatásai

szerint a magyar, pontosabban a budapesti *lakótelepek* fő sajátossága az, hogy a lakótelepi csoporton belül jelentős szegregációs különbségeket tapasztalhatunk. A vizsgált lakótelepeken mindhárom vizsgálati évben (1970, 1980, 1990) háromszoros különbség volt tapasztalható a leginkább és a legkevésbé szegregáltan elhelyezkedő csoportok mutatói között.

Kutatásainkból tudjuk⁵ (Szoboszlai 2003), hogy például a *szociális földprogram* kedvezményezettjeiként tevékenykedő roma és nem roma embereket a szegénység és a kirekesztődés társadalmi ismérvei egyaránt jellemzik. A szegénység nyilvánosan is kommunikálható problémaként nem is olyan régen, a rendszerváltás környékén, mintegy két és fél évtizeddel azután vált „megbeszélhetővé” Magyarországon, hogy Nyugat-Európát megrázta a szegénység létezésével kapcsolatos felismerés, s a szegénység „felfedezése” kikényszerítette ott a jóléti rendszerek gyökeres reformját (Szalai 2002). A több évtizedes csúszás nem pusztán politikai, technikai vagy megkésettiségi probléma. Szalai szerint a felzárkózás ugyanis nem csupán gyorsítást és jogharmonizálást igényel, hanem az alapvető társadalmi kockázatok felismerését és tudatos kiküszöbölését is. Míg Nyugat-Európa fejlett társadalmi a részletesen ismertett úton úgy értek el az egyesült Európa gondolatához, hogy a nyugati nemzetállamok számára nyilvánvalóvá vált: univerzális programjaik nem voltak képesek a szociális jogok egyenlőségének megteremtésére, és a nemzeti szociális politikák jelentős reformja nélkül nem munkálhatók ki a közös szociálpolitikai elvek és gyakorlatok, addig Európa keleti részében a közös Európához (Európai Unióhoz) csatlakozás ebből a szempontból egy fontos szakasz kihagyásával megy végbe, hiszen jószerével még a *nemzeti jóléti politikák* sem születtek meg, de a csatlakozás miatt máris *meghaladásuk reformja* vált szükségessé és aktuálissá.

Ha visszatekintünk a kilencvenes években készült magyar szegénységvizsgálatokra (Ferge 2001; Spéder 2002), azt látjuk, hogy a kutatói érdeklődés középpontjában főként a *szegénység globális képének megrajzolása* állt. Ezek az elemzések jellemzően a szegények létfeltételeit, napi körülményeit, tipikus demográfiai jellemzőit, iskolai pályafutását, munkaerő-piaci esélyeit vagy családi munkamegosztási viszonyait többnyire a nem szegényekkel összehasonlítva ábrázolták. Ehhez képest más utat választottak Szoboszlai Zsolt és munkatársai (Szoboszlai 1998; 1999), amikor a kutatások során alapvető elemzési szempontként használták az *identifikációs (roma/nem roma) és a területi változót*. A vizsgálatok eredményeként bebizonyosodott, hogy a hasonló társadalmi helyzetű cigány és nem cigány népesség helyzete között jelentős, területileg is determinált, jellemzően a cigány etnikum halmozott hátrányait nyomatékosító tendenciák érvényesülnek.

A Szelényi Iván nevével fémjelzett, többször hivatkozott nemzetközi szegénység vizsgálat adatai módot adnak arra, hogy áttekintsük az etnikai homogenizáció abba maradt folyamatát (Mitev 2001). A második világháború után ugyanis általában csökkent a romák és a többségi népesség közötti társadalmi távolság. A folyamatot jól jelzi a romák iskolázottságának növekedése, szubjektív jólét-érzésük, vagy az, hogy jelentősen növekedett a cigány lakosság körében a többséggel történő önazonosulás. A piaci átmenet időszakában viszont gyors és drámai etnikai differenciálódás

következett be. A romák és nem romák közötti életszínvonal különbség azóta is rendkívül gyorsan növekszik. A gyakran és gyorsan változó, jelentős követelményekkel „terhelt” munkaerőpiacon meglévő lehetőségek a cigányok által többnyire elérhetetlenek főként az alacsony(abb) iskolai végzettség és minimális képzettség miatt. A szegénység etnikai dimenziója felerősítve jelzi, hogy minél mélyebbek egy társadalom egyenlőtlenségei, annál *egyenlőtlenebb a terhek elosztása* is. Továbbra is azokat sújtja jobban az átalakuló társadalom és gazdaság ezernyi problémája, akik korábban is és ma is a társadalom legalacsonyabb lépcsőfokain állnak.

A cigány népesség foglalkoztatottsági helyzete Magyarországon a nemek, a település- és térségtípusok szerint is jelentős eltéréseket mutat (*Kemény–Janky* 2003). A roma férfiak álláshoz jutási esélyét már tíz évvel ezelőtt is befolyásolta lakóhelyük. A keletinek nevezett észak-magyarországi és alföldi országrészben élő cigány lakosság az ország egyéb régióiban élő roma népességnél lényegesen rosszabb helyzetben van. A regionális esélykülönbségek etnikai hátterét mutatja az is, hogy a cigány férfiak esélyegyenlőtlensége nagyobb a nem cigány férfiak körében mért különbségeknél. A cigány férfi lakosság körében a fővárosban és a közvetlen agglomerációban a legjobb a helyzet. Közép-Magyarországon a roma nők és férfiak több mint kétötöde rendelkezik munkával, s ez jórészt munkahelyet is jelent. Ezen belül Budapesten minden második felnőtt roma dolgozik. A fővárosi roma férfiak közel kétharmada dolgozik alkalmazottként, vállalkozóként vagy alkalmi munkavállalóként.

Ezzel a kedvező képpel szemben a Dunántúlon a cigányok alig háromtizedének, a keleti országrészben pedig a roma lakosság hetedének van csak munkája. A nők aktivitási rátája a fővárosban is, vidéken pedig kimondottan alacsonyabb, mint a roma férfiaké. Az utóbbi évtizedben tehát Budapesten az átmeneti munkahelyvesztést követően *új foglalkoztatási lehetőségek* teremtődtek a roma lakosság számára. Közben a vidéki városokban enyhébb mértékben, a falvakban viszont drasztikusan romlott a helyzet. Jól érzékelteti ezt, hogy 2003 tavaszán, a felvétel időpontjában a budapesti cigány férfiak kétharmada rendelkezett munkahellyel, a falvakban viszont csak a roma férfiak ötöde dolgozott.

A cigány nők körében a férfiaktól eltérően alakult a foglalkoztatottság. A rendszerváltást megelőzően jelentős különbség volt tapasztalható a fővárosi és a vidéki női munkalehetőségek között, ám ez a különbség fokozatosan eltűnt a nyolcvanas évek végére. Az utóbbi tíz évben viszont újra nagyra nyílt a cigány nők között a foglalkoztatottsági *Budapest–vidék olló*, a fővárosban enyhén javuló, vidéken drasztikusan romló álláslehetőségekkel.

Kemény Istvánék országos cigány vizsgálata bizonyította azt is, hogy azok a cigányok, akik szegregáltabb lakókörnyezetben élnek, kisebb eséllyel jutnak munkához, mint azok, akiknek a környezetében sok nem cigány is lakik. A szegregáció mértékének csökkenésével párhuzamosan emelkedik a foglalkoztatottsági ráta, amely a kizárólag nem cigány szomszédsággal rendelkezők körében eléri a 39%-ot. Ugyanezen vizsgálat eredményeként tudjuk, hogy a falvakban a nem cigány népességgel integrált lakókörnyezetben lakók nem igazán vannak jobb helyzetben, mint a

szegregált környéken élők. A vidéki városok egy részében a *szegregáció és a jövedelmi helyzet összefüggése* is megfigyelhető. A folyamat főként Észak-Magyarországon, a Dunántúl városaiiban viszont kevésbé tapasztalható. Budapesten a jobb helyzetű romák kisebb eséllyel laknak szegregált lakókörnyezetben. Kemény Istvánék vizsgálati eredményei nem cáfolják azt a feltételezést, hogy a nagyobb településeken belül kialakul(hat)nak *cigány szegénygettók*, melyeket a jobb helyzetű romák igyekeznek elhagyni. A felmérés viszont bizonyítottan látja azt, hogy a magyarországi cigányság esetében sokkal inkább *települések és térségek között*, mint azokon belül húzódnak éles határvonalak.

Baranyi Béla, G. Fekete Éva és Koncz Gábor (2003) közelmúltban végzett roma vizsgálatai az ún. elcigányosodási folyamatok által leginkább érintett, halmozottan hátrányos helyzetű kistérségekben kutatták a *lakóhelyi szegregáció* problémáját. Munkájuk során kimutatták, hogy a szegregációt nem elegendő települési viszonylatban, a cigány-nem cigány együttélés és elkülönültség viszonyaira redukálva vizsgálni, hanem szükséges a tágabb gazdasági-társadalmi, térségi-települési összefüggések feltárása is. Kimutatták, hogy a vizsgált dél-dunántúli és észak-magyarországi kistérségekben a szegénységgel együtt jár a roma etnikum települési, majd területi koncentrációja, egyúttal elkülönülése, szociális és kulturális ellehetetlenülése. Megfigyelték, hogy a megfelelő demográfiai és migrációs folyamatok eredményeként a cigány lakosság többségbe kerülését követően fokozatosan természetes *etikai homogenizálódás* zajlik le az érintett településeken.

A térbeli szegregációt követő állomásként ma már megfigyelhetők a *társadalmi szegregáció* jeleként azok a folyamatok is, amelyek a két (magyar és cigány) etnikum életminőségében, életfelfogásában korábban is meglévő különbségeket felerősítik. Baranyi Béla és szerzőtársai (2003) vizsgálatai szerint egyre szélesebb körben tapasztalható a két etnikum közötti tartós elhidegülés, különösen a gyermekek közötti kapcsolatokban érzékelhető *merev különállás*.

Az önkormányzati rendszer kiépülésével általában erősödött a *helyi társadalom védekezése*, a cigány lakosság bevándorlásával szembeni ellenállás. A helyi, vidéki munkalehetőségek ismertetett csökkenésével, a szociális segélyezés helyi szinten érvényesülő mindennapjaival együtt mára jelentősen *megváltoztak a roma-nem roma együttélés keretei*, csökkent a tolerancia, rejtetten különösen, de nyíltan is nőtt a két etnikum szembenállása.

A lokális társadalomnak a roma problematikával kapcsolatos reagálása eltérő. Egyaránt jellemző a teljes bezárkózás, a cigányság betelepülésének erőszakos akadályozása, a helyzetbe való belenyugvás, de a maradék asszimilációja is a helyi-térségi (Cserehát) szinten többséggé váló cigányságba.

Tudjuk, hogy a társadalom alatti létet, az underclasst a tartós nyomor, a térbeli szegregáció és önmaga reprodukciója jellemzi, arra azonban nem nagyon számítottunk, hogy a piaccgazdasági átmenet nem várt jelenséggé felszínre hozza a kor szerinti underclasst (Mitev 2001).

A Szelényiék által folytatott kutatás eredményei a kor szerinti elkülönülés világos képét tárják fel. A legfiatalabb csoportok (a 30 év alattiak) tagjai minden vizsgált országban viszonylag jobb helyzetben vannak, ugyanakkor azonban az idősebb csoportok fizetik meg ennek az árát. Bulgáriában, Romániában és Oroszországban a jövedelem és életszínvonal-hanyatlás az idősebbek több mint 80%-át érinti, sőt: harmaduk–negyedük esetében ez a színvonalhanyatlás kritikus mértékű, mert a túlélés kérdését jelenti. Közép-Európában, így Magyarországon is a szegénység az idősebbek nagyjából felét érinti.

A *nyugdíjasok elszegényedése* jelentős mértékben meghaladja a társadalmi átlagot, ráadásul helyzetük jobbrafordulásának perspektívája is bizonytalan. A kutatók⁶ szerint legalább két generáció nyomorúságára lehet számítani. A tendencia nem kíméli a korábbi elit nyugdíjba került vagy nyugdíjba kerülő tagjait sem, ugyanis még a magas társadalmi státuszúak (kiemelkedő pozícióban lévő, magasan kvalifikált egyének) sem mentesülnek például a megélhetés nehezen előteremthető költségei alól, rosszabb esetben attól, hogy primitív erőfeszítésekre kényszerüljenek a napi élelem megszerzéséért. Ráadásul az idős emberek jó része – feltehetően lelki, érzelmi, esetleg örökösödési indítékkal – nem hajlandó megválni saját tulajdonú ingatlanjaitól akkor sem, ha annak fenntartását pénzügyi erőforrásai nem teszik lehetővé. A szegénység generációk közötti átadásában a tartós munkanélküliek, alkalmi foglalkoztatottak, kisebbségiek, hajléktalanok vagy egyéb ok miatt hátrányos helyzetűek közé „felzárkóznak” tehát a nyugdíjasok, illetve azok gyermekei. Ferge Zsuzsa (1999) szerint a nyugdíjasok körében végzett vizsgálatok mind azt mutatják, hogy az idősök jelentős része elemi megélhetési gondokkal küzd, táplálkozásuk romlik, az emelkedő gyógyszerárak egyre megfizethetlenebbek számukra, saját jövőjüket pedig nagyon borúlátóan ítélik meg.

A szegénység társadalmi csoportok szerinti dinamikáját vizsgálva nem kerülhető meg a *nemek szegénységgel való kapcsolatának* kérdése sem. A Szelényi Iván vezette nemzetközi összehasonlító kutatás (Mitev 2001) tapasztalatai szerint nők és férfiak ma már általában hasonló feltételekkel tanulnak és vesznek részt a közéletben. A nők demográfiai kedvezményezettségéből következően jóval magasabb az egyedül élő idősebb nők aránya. A gyermeknevelés közvetlen szülői feladatait is inkább a nők látják el. A jelzett társadalmi és gazdasági tényezők következtében jelentős a *nők férfitól való pénzügyi függősége*, s így a korai férfihalál és a válások következtében jelentős a *nőket fenyegető szegénység kockázata* is. A női szegénység problémakörhöz az öregek, háziasszonyok, egyedül élő gyermekes anyák és az elvált nők speciális problémái is hozzáadódnak.

A hagyományos háztartásmodell (férfi, nő, amelyben mindkét tag vagy inkább a férfi a kereső) mellett nagy számban léteznek speciális, csak női kereső(k)re alapozott háztartások is: amelyek felnőtt nő(k)ből és 16 éven aluli gyermekekből állnak, vagy amelyekben csak a nők dolgoznak, illetve vannak olyanok is, amelyek kizárólag nőkből állnak. Az ilyen háztartások a közhiedelemtől eltérően meglehetősen elterjedtek, mivel az összes háztartás mintegy ötöd részét jelentik Bulgáriában, Lengyelországban, Romániában, Szlovákiában és Magyarországon is.⁷

A különböző okokból nők által fenntartott háztartások romló helyzetét az is nehezíti, hogy a férfiaknál kevésbé nyílik lehetőségük kiegészítő tevékenységekre, illetve problémáik az ellátandó specifikus társadalmi szerepekhez is kötődnek. Az idézett vizsgálatból kitűnik, hogy minden országban *az elvált és gyerekes nők vannak a legrosszabb helyzetben*. Körükben és a gyerekes háztartások között a szegények általában kétszeres arányban túlréprezentáltak⁸. Ezzel szemben a háztartásbeli nők minden vizsgált országban jobb helyzetben vannak, mint a munkanélküliek vagy a nyugdíjasok.

Ezen folyamatok ismeretében azt mondhatnánk, hogy a szegénység elnőiesedése nyilvánvaló, de egyelőre mégsem: a tendencia általában jellemző Oroszországban, a legkevésbé jellemző Lengyelországban, a többi országban társadalmi rétegek szerint differenciáltabb. Konklúzióként tehát egyelőre nem mondhatjuk ki, hogy Magyarországon nemi hovatarozás szerinti underclass lenne születőben.

Összegzés, szociális kihívások

A társadalom periférikus csoportjait általában jellemző szegénység változatos, mint a társadalom, amelyet jellemez. A szegénység (marginalizálódás/periferizálódás vagy a szegregálódás) egyúttal a nemzeti és regionális sajátosságok visszatükrözője is (Mitev 2001). Nemcsak „klasszikus” afrikai, ázsiai, latin-amerikai vagy európai szegénységet figyelhetünk meg, hanem az európain belül kelet(-közép)-európai, vagyis magyar, román, bolgár is.

Az országban belül is jelentős szegénység differenciák tapasztalhatók például alföldi és dunántúli, városi és falusi, kor és nem szerinti, vagy etnikai alapon meghatározott szegénység között.

A rendszerváltás óta eltelt másfél évtized alatt a rétegződési legyező szétterült (Mitev 2001), a különböző társadalmi rétegek jövedelemalapú elkülönülése felerősödött. Jelentős mértékben nőttek a társadalmi egyenlőtlenségek, a szocialistának nevezett időszakban tapasztaltnál jóval nagyobb arányban kerültek a társadalmat a társadalom alatti léttől elválasztó szakadék szélére egyének és csoportok, illetve százezrek kerültek reménytelen társadalom alatti helyzetbe, ahonnan önmön erejük-ből nincs esélyük a felemelkedésre.

A társadalom peremére kerülő emberek és embercsoportok a legkritább esetben teszik ezt önként. Helyzetükért a többségi társadalom is felelős. A társadalomból való leszakadás, a peremre sodródás vagy a mélybe merülés fő okai a szegénység, az újratermelődő egyenlőtlenségek, az etnikai, nemi, kor szerinti vagy vallási diszkrimináció, a kulturális hiányok, a munkanélküliség, s mindebből következően a munka és hajlék nélkül maradtak számának növekedése, a kapcsolati rendszerek szétzilálódása, majd megszűnése. Ezen tényezőkkel együtt Magyarországon is felerősödött a térbeli kirekesztés, a szegregáció folyamata. A szegregálódás paradox eredményeként ma már a gazdagok is – még ha fényűző körülmények között is – elkülönítetten, szinte luxusgatókban élnek.

Magyarországon is a falusi és városi társadalom életminősége közötti olló az 1980-as évek végétől napjainkig fokozódóan szétnyílt, s ez ellentétes azokkal a tendenciákkal, amelyek a jóléti társadalmakban érvényesülnek. Ugyanakkor a nagyvárosi lakótelepeken belül is jelentős szegregációs különbségek mutathatók ki.

Különböző vizsgálatok⁹ eredményeként bebizonyosodott, hogy a hasonló társadalmi helyzetű cigány és nem cigány népesség helyzete között jelentős, jellemzően a cigány etnikum halmozott hátrányait nyomatékosító tendenciák érvényesülnek.

A piacgazdasági átmenet nem várt jelenségeként bekövetkezett a kor szerinti underclass, a nyugdíjasok széles és egyre szélesedő rétegeinek elszegényedése. Így aztán a szegénység generációk közötti átadásában a tartós munkanélküliek, kisebbségiek, alkalmilag foglalkoztatottak, hajléktalanok vagy egyéb ok(ok) miatt hátrányos helyzetűek közé bekerültek a nyugdíjasok, illetve azok gyermekei is.

Különösen az egyedül vagy férfi nélküli háztartásban élő nők körében megnövekedett a nőket fenyegető szegénység kockázat is. A tendencia erősödik, azonban jelenleg még nem mondható ki, hogy Magyarországon nemi hovatartozás szerinti underclass lenne születőben.

Nyugat-Európa fejlett társadalmi tanulmányban részletesen ismertetett úton úgy értek el a szociálisan is integratív Európa eszméjéhez, hogy közben nyilvánvalóvá vált számukra, univerzális programjaik nem lehetnek képesek a szociális jogok egyenlőségének megteremtésére, s a nemzeti szociális politikák jelentős reformja nélkül nem munkálhatók ki a közös szociálpolitikai elvek és gyakorlatok. Ennek megfelelően 1998 óta az EU állásfoglalásai, határozatai már nem a társadalmi kirekesztésről szólnak, hanem gyökeresen új szemlélettel arról, hogyan lehet erős kohézióra épülő összetartó társadalmat formálni.

Európa keleti részében viszont, így Magyarországon is a közös Európához, vagyis az Európai Unióhoz való csatlakozás egy fontos szakasz kihagyásával megy végbe, hiszen tulajdonképpen a nemzeti jóléti politikai konszenzus és az annak működtetésére alkalmas rendszerek sem születtek meg, viszont a csatlakozás miatt máris a jelenlegi struktúra meghaladása vált szükségessé és aktuálissá.

Az Európai Unió 2001-ben elfogadta a társadalmi befogadásról szóló közös jelentés tervezetét, amely a közpolitika előtt álló legfontosabb feladatokat az ún. nyolc fő kihívásként definiálta (*A társadalmi... 2001*). A *nyolc fő kihívás* biztosítja a lehetőségeket és a forrásokat elosztó legfontosabb mechanizmusok – a munkaerőpiac, az adórendszer, a szociális védelmi, az oktatási, a lakás-, az egészségügyi és egyéb rendszerek –, szerkezeti változások összefüggésein belüli univerzalitását azért, hogy a fokozottan veszélyeztetett embereket képessé lehessen tenni alapvető jogaik érvényesítésére. Az Európai Unió szegénység és kirekesztődés elleni, nemzeti akciótervből kirajzolódó kihívásai a következők:

- 1) *Befogadó munkaerőpiac kialakítása és a foglalkoztatás előmozdítása úgy, hogy az mindenki számára jog és lehetőség legyen.* A tagállamok között egyetértés alakult ki abban, hogy a foglalkoztatás kulcskérdés a szegénység és a társadalmi kirekesztődés problémák kezelésében.

- 2) *Az emberhez méltó élethez szükséges jövedelem és források biztosítása.* A cél az elégséges jövedelem biztosítása mindenki számára. Ez számos tagállamban a nagy társadalmi újraelosztó rendszerek felülvizsgálatát jelenti, valamint magában foglalja a megfelelő politikai megközelítések kidolgozását az erőn felüli eladósodottság problémáinak megelőzésére és kezelésére.
- 3) *Az oktatásbeli hátrányok kezelése.* Több tagállam által érzékelt kihívás, hogy az eddigieknél nagyobb befektetéseket kell investálni az oktatásba. Ez a kihívás az oktatási hátrányok csökkentését, a hátrányok kialakulásának a megelőzését, az oktatási rendszer hátrányos helyzetű, ill. speciális igényű tanulók felzárkóztatására való alkalmassá tételét, valamint az egész életen át tartó tanulás lehetőségeinek biztosítását egyaránt jelenti.
- 4) *A családi szolidaritás megőrzése és a gyermeki jogok védelme.* A kihívás keretében szükséges a család minden formájának támogatása úgy, hogy erősödjön a férfiak és nők közötti egyenlőség. Követelmény a hátrányos helyzetű családoknak nyújtott különleges támogatás és útmutatás, a gyermekek és jogaik védelme.
- 5) *Jó lakhatás biztosítása mindenki számára.* A jó minőségű és elérhető árú lakhatás alapvető szükséglet és jog. Az igény kielégítésének biztosítása számos országban probléma, sőt: több tagországban a hajléktalanság megelőzése és kezelése is biztosítandó.
- 6) *A minőségi (egészségügyi, közlekedési, szociális, gondoskodási, kulturális, szabadidős és jogi) szolgáltatások egyenlő hozzáférhetőségének biztosítása.* Sok szegénység és kirekesztődés elleni nemzeti akciótér nem fordít figyelmet a jogi, kulturális, sport- és szabadidős lehetőségek kidolgozására.
- 7) *Jobb szolgáltatások nyújtása.* A szociális szolgáltatások nyújtása köz-, magán-, országos és helyi szereplőket is érint. A szolgáltatás-fejlesztésen belül több prioritás rajzolódik ki. Ezek: a döntéshozatal és a megvalósítás elaprózódásának, széttagozottságának leküzdése, a nemzeti, regionális és helyi szintű kapcsolatok kérdésének kezelése, valamint a távirányított, nem rugalmas programok problémájának kezelése, továbbá a demokratikus struktúrák és a szegények, kirekesztődötték közötti szakadék áthidalása, illetve minden résztvevő mozgósítása a befogadó társadalom kialakulása érdekében.
- 8) *Halmozottan hátrányos helyzetű körzetek regenerációja.* A kihívás azért szükséges, hogy a városi és vidéki körzetek által felvetett problémák visszakerüljenek a gazdaság és a társadalom főáramába.

2003 augusztusában elkészült a magyar *Közös memorandum a társadalmi befogadásról*¹⁰ (Joint Inclusion Memorandum – JIM), mely az Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium gesztorságával, széles körű együttműködéssel, a KSH és a Nemzeti Etnikai és Kisebbségi Hivatal részvételével, az Európai Bizottság szakértőinek közreműködésével készült. A Memorandum a *kulcsfontosságú kihívások* kapcsán rögzíti, hogy a szegénység és a társadalmi kirekesztés terén a legnagyobb problémát a frissített és megbízható adatok hiánya jelenti Magyarország

számára. Jelenleg nem állnak rendelkezésre a Laekeni indikátorok, melyeket az EUROSTAT-nak kell jóváhagynia, így más uniós országok helyzetével való meg-
alapozott összevetés sem lehetséges. Az adathiány következtében problémát je-
lent(het) a végrehajtott programok és intézkedések hatékonyságának pontos vizsgá-
lata, a monitoring rendszer működtetése.

A magyar dokumentum az adathiánnyal kapcsolatos anomáliák taglalásán túl szin-
tén *nyolc*, az EU kihívásoktól több ponton eltérő *kulcsfontosságú kihívást* nevesít.

- 1) *A foglalkoztatáspolitiká*. Fő gond az inaktívak magas aránya és az átlagos-
nál alacsonyabb, csökkenő foglalkoztatottsági ráta mellett a férfi és a női
foglalkoztatottsági arányok EU-átlag alattisága és a lisszaboni (2005-ös és
2010-es) EU foglalkoztatási célkitűzésektől való elmaradás. A jelzett probl-
émák a regionális dimenziókban is tetten érhetők. A szociális védelmi
rendszer működéséhez tudni kell, hová tűntek az inaktívak és a munka-
nélküliek.
- 2) *A szociális védelmi rendszer modernizációja*. Megfelelő anyagi ösztönző
rendszer kidolgozása szükséges a különféle célcsoportok (fogyatékossgal
élők, fekete munkát végzők stb.) munkavállalási motivációjához. Emellett a
szaktudás elsajátításának biztosítása, az élethosszig tartó tanulás programjá-
nak támogatása, aktív munkaerő-piaci programok működtetése indokolt.
- 3) *Humán erőforrás-fejlesztés*. Az alapfokú oktatás és a szakképzés munkaerő-
piaci kihívásoknak megfelelő fejlesztése. Kiemelt cél az oktatási rendszer és
a piaci szereplők közötti kapcsolat erősítése, a felnőttképzés, valamint a
képzésekben részt vevő romák lemorzsolódásának csökkentése. Ugyancsak
prioritás a hátrányos helyzetű gyermekek integrációs képességének erősíté-
se, valamint a kistelepléseken élők, a nők, az időskorúak és egyéb
hátrányos helyzetű csoportok információs technológiai eszközökhöz való
könnyebb hozzáféréseinek elősegítése.
- 4) *Népességfogyás és elöregedés*. A hagyományos családmódellem változásából
fakadó demográfiai kihívásokra megoldást kell találni. Ez elsősorban a csa-
lád- és gyermekjóléti ellátások hatékonyságának növelésével, számos egész-
ségügyi és szociális progresszió megvalósításával, valamint a bevándorlás-
politika előkészítésével valósítható meg.
- 5) *A szegénység*. Közvetlen ok a jövedelmi szegénység. Ezért biztosítani kell a
megélhetés társadalmilag elfogadott minimális szintjét a szükséges bérek,
ellátások, segélyek megfelelően összehangolt korrekciójával. Fő cél a gyer-
mekek és fiatalok szegénységének csökkentése, az egyéb hátrányos
helyzetű csoportok kiszolgáltatottságának megelőzése.
- 6) *Bérlakás- és szociális bérlakáshiány*. A lakáspiac és a lakástámogatási rend-
szer működésének javítása halaszthatatlan a legalapvetőbb lakhatási feltéte-
lek megteremtéséhez. A lakáshoz jutás és a lakásfenntartás feltételein köny-
nyíteni szükséges.

- 7) *Szociális és egészségügyi szolgáltatások.* Esélyegyenlőség biztosítása, a szolgáltató jelleg erősítése, az ellátásszervezés összehangolása. A komplex (egészségügyi és szociális) rehabilitáció hatékonyságának javítása, a fogyatékkal élők és az idősebb személyek tartós gondozási és ápolási feltételeinek biztosítása.
- 8) *A civil társadalom erősítése,* illetve a kirekesztés elleni küzdelembe való bevonása. A köz- és a civil szféra közötti együttműködés elősegítése, a demokrácia feltételeinek (társadalmi párbeszéd, jogok és jogtudat) javítása, a diszkrimináció és a társadalmi előítéletek elleni küzdelem.

Általános integratív és partnerségi igényként fogalmazódott meg a tárcák (foglalkoztatás, oktatás, egészségügy, szociális igazgatás) és a területfejlesztési szervek működésének összehangolása. Ez a folyamat a felelőségek és források jobb elosztásával érhető el, mely révén a kirekesztés elleni küzdelem hatékonysága is növelhető, továbbá pozitív hatással bírna a legelmaradottabb térségek és települések fejlődésére, illetve a főként romák által lakott telepek, kistelepülések és városrészek rehabilitációjára.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmány a Dr. Csatári Bálint által vezetett, Területi konfliktusok és változásai a periférián című kutatási program keretén belül készült 2003-ban.
- ² Az elemzés alapjául szolgáló nemzetközi kutatás a „Szegénység, etnikai és nemi hovatartozás Kelet-Európában a piacgazdaságra történő átmenet időszakában” elnevezésű projekten alapul, amelyet Szelényi Iván vezetésével végeztek a korábbi keleti blokk hat országában (Bulgária, Lengyelország, Magyarország, Oroszország, Románia, Szlovákia) 1999–2000-ben.
- ³ Szelényiék nemzetközi összehasonlító szegénység vizsgálata.
- ⁴ Azok a szegény emberek, akiknél az egy főre jutó napi jövedelem nem haladja meg a 2,15 dollárt, túlrprezentáltak a falvakban. Bulgáriában 15%-kal, Lengyelországban 20%-kal, *Magyarországon 14%-kal*, Oroszországban 6%-kal, Romániában 23%-kal, Szlovákiában 8%-kal.
- ⁵ Az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetének Szolnoki Társadalomkutató Osztályán 1997 óta folynak a cigány népességgel, elsősorban a szociális földprogram kedvezményezettjeivel kapcsolatos vizsgálatok.
- ⁶ Szelényi Iván és munkatársai
- ⁷ Oroszországban az összes háztartás harmadát jelentik az ilyen háztartások.
- ⁸ Szlovákiában ez az arány négyszeres.
- ⁹ A tanulmányban hivatkozott Szelényi Iván és munkatársai, Kemény István és munkatársai, Baranyi Béla és munkatársai, illetve Szoboszlai Zsolt és munkatársai vonatkozó kutatásaira gondolunk.
- ¹⁰ A Memorandum aláírására 2003. december második felében Brüsszelben került sor.

Irodalom

- Andorka R. (1988) Társadalmi-gazdasági változások – társadalmi rétegződés – társadalmpolitika. – *Info-Társadalomtudomány*. 5. 11–20. o.
- Andorka R.–Spéder Zs. (1994) Szegénység alakulása 1992 és 1994 között. – Tóth I.Gy. (szerk.) *Társadalmi átalakulás 1992–1994*. TÁRKI–BKE, Budapest. 27–40. o.
- Atkinson, T. (1998) Társadalmi kirekesztődés, szegénység és munkanélküliség. – *Esély*. 4. 3–18. o.

- Balogh A. (2002) Centrum-periféria relációk és a marginalizáció. – Szónokiné Ancsin G. (szerk.) *Határok és az Európai Unió*. SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. 208–214. o.
- Baranyi B.–G. Fekete É.–Koncz G. (2003) A roma-szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és selyei-siklói kistérségben. – *Kisebbségkutatás*. 2. 344–362. o.
- Csizmady A. (1996) Lakótelep és társadalmi szegregáció. – *Szociológiai Szemle*. 3–4. 205–219. o.
- Domański, H. (2001) A szegénység társadalmi meghatározói a posztkommunista társadalmakban. – *Szociológiai Szemle*. 11. 4. 40–65. o.
- Duffy, K. (1998) *Social Exclusion and Human Dignity in Europe: Background report for the proposed initiative by the Council of Europe*. Strassbourg CDPS(95) 1 Rev.
- EC (1996) *For a Europe of civil and social rights*. Report by the Comité des Sages chaired by Maria de Lourdes Pintasilgo. Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs. European Commission, Brussels.
- Egedy T. (2000) Szegregáció és társadalmi kirekesztés a nagyvárosi lakótelepeken. – *Földrajzi közlemények*. 1–4. 93–108. o.
- Ferge Zs. (1999) *Reálisan a nyugdíjasok helyzetéről*. www.szochalo.hu
- Ferge Zs. (2000) A társadalom pereme és az emberi méltóság. – *Esély*. 1. 42–48. o.
- Ferge Zs. (2001) *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Hilschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Ferge Zs. (2002) Az EU és a kirekesztés. – *Esély*. 6. 3–13. o.
- Gallie, D. (1994) Are the unemployed underclass? Some evidence from the Social Change and Economic Life Initiative. – *Sociology*. 28. 737–757. o.
- Heath, A. (1992) The attitudes of the underclass. – Smith, D.J. (ed.) *Understanding the Underclass*. Policy of Studies Institute, London.
- Horváth Cs. (2001) Megfeszítés poharazgatással. – *Kortárs*. 5.
- Kemény I.–Janky B. (2003) A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól. A 2003. évi országos cigánykutatás alapján. Kézirat.
- Kolosi T. (1987) *Tagolt társadalom*. Gondolat, Budapest.
- Kolosi T.–Bede Kovics I.–Szívós P. (1994) Munkaerőpiac és jövedelmek. –Tóth I.Gy. (szerk.) *Társadalmi átalakulás 1992–1994*. Jelentés a Magyar Háztartás Panel III. hullámának eredményeiről. TÁRKI, Budapest. 7–15. o.
- Magult, M. (1989) America's underclass. What to do? – *Fortune*. 115. 139–147. o.
- Miller, S.M.–Rein, M.–Roby, P.–Gross, B. (1967) Poverty, Inequality and Conflict. – *The Annals*. 373. September. 16–52. o.
- Mitev, P.-E. (2001) A szegénység dinamikája. – *Szociológiai Szemle*. 4. 13–39. o.
- Runciman, W. (1990) How many classes are there in contemporary British society. – *Sociology*. 24. 377–396. o.
- Sík E. (1994) Az informális gazdaság és a társadalmi rétegződés. – *Info-Társadalomtudomány*. 28. 29–34. o.
- Smith, D.J. (1992) Defining the underclass. – Smith, D.J. (ed.) *Understanding the Underclass*. Policy of Studies Institute, London.
- Spéder Zs. (2002) *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest.
- Szalai J. (2002) A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. – *Szociológiai Szemle*. 4. 35–51. o.
- Szoboszlai Zs. (1998) A szociális földprogramok hálózatának fejlesztése, referenciahelyek/programmodellek kialakítása. Szolnok. Kézirat.
- Szoboszlai Zs. (1999) A szociális földprogram hatékonysága. – *Esély*. 1. 26–44. o.
- Szoboszlai Zs. (2003) A szociális földprogram roma kedvezményezettjeinek társadalmi jellemzői. – Szoboszlai Zs. (szerk.) *Cigányok a szociális földprogramban*. Gondolat, Budapest. 31–72. o.
- A társadalmi befogadásról szóló közös jelentés tervezete. (2001) I. rész: az Európai Unió. 2001. december 12. Brüsszel.
- Townsend, P.–Gordon, D. (1989) Memorandum submitted to the Social Services Committee of the House of Commons. – *Minimum Income: Memoranda laid before the Committee*. Session 1988–1989. HMSO, London.
- Wilson, W.J. (1987) *The Truly Disadvantaged. The Inner City, The Underclass, and Public Policy*. University of Chicago Press, Chicago.

POVERTY, MARGINALISATION, SEGREGATION CONTRIBUTION TO THE INTERPRETATION OF SOCIAL INEQUALITIES

ZSOLT SZOBOSZLAI

The author presents and analyses the international, particularly the Eastern European features of poverty policies, typical social processes on the peripheries and social challenges.

In the course of his analysis he proves that poverty has national, regional, ethnical and gender characteristics.

Within Hungary there are significant regional differences in poverty. Since the change of the political regime (1990), during the last one and a half decades, the "social stratification fan" has opened.

One of the study's conclusions is that the main reasons of social exclusion are: poverty, reproductive inequalities, ethnical, sexual, religious discrimination and discrimination according to age, cultural gaps, unemployment, the raising number of unemployed and homeless people, and the disarrangement and cessation of human relations. Processing many results of new empirical research the author proves that there is a significant difference between those roma and non-roma people who have similar social background. Nowadays roma people's social disadvantages and a tendency to preserve these disadvantages are intensifying in Hungary.

In the interest of comparativeness and to encourage further thinking the author presents the challenges of the European Union, based on the fight against poverty and social exclusion. These tasks were elaborated in the National Action Plans of the Member States in 2001. The author also summarises the Joint Memorandum about Social Inclusion of Hungary, which was published in the summer of 2003.